

O viño tinto haino que beber no cacho dunha centola

Por: José Manuel Dopazo Entenza

Colaborador externo do Instituto da Lingua Galega
(Universidade de Santiago de Compostela)

O 31 de decembro de 2010, o señor Francisco entrou pola porta da cociña da súa casa do Valado, no Camiño da Videira. Eu xa estaba a falar con siña Benedita a *Sentuleira*, a súa muller. Nese momento, ela sentiuse liberada de me ter que contar como era o Entroido, que se facía polo Nadal e que supuxo para ela ter que marchar do lugar en que nacera, medrara e fundara a súa familia. O señor Francisco copou a conversa con temas de socioloxía, antropoloxía e, sobre todo, de historia. A el fascinábao a vida de Marcial Bernadal e de Didio Riobó. A min todo o transcurso da Guerra Civil contado en primeira persoa.

Mantívose en pé, diante miña, termando coa man dereita do respaldo da cadeira máis próxima e sen renquear en absoluto durante máis dunha hora que durou a conversa. Eu estaba marabillado ante unha persoa con tal lucidez en todos os aspectos. A súa sinxeleza, a súa honradez, a súa pericia para os detalles. Pouco tempo despois, recunqueei, desta vez con intención de recoller a nomenclatura das partes do carro, as do arado, as do piorno... e, por suposto, as da dorna. Con esta última empezaron a saír os nomes das puntas, cabos, enseadas, pedras, cons, illotes... unha infinidade de microtoponimia que non fun quen de xestionar nin a día de hoxe.

Decateime, entón, que nomear o territorio é fundamental para sabermos onde estamos. Para xeolocalizármolos no microespazo en que vivimos. Era esencial no tempo do señor Francisco e é primordial no noso día a día porque o que non se nomea deixa de existir. A paisaxe deixa de gardar un sentido social para ser só un cúmulo de pedras e eucaliptos ardidos.

Non pretendo con este artigo facer un alegato da necesidade de recuperar e pór en valor a microtoponimia, pois iso xa vai na conciencia de cadaquén. Máis ben busco entender a motivación que pode haber detrás dun topónimo en concreto que me fascinou desde que o escoitei por primeira vez. Non son, en absoluto, experto en toponimia e poida que os meus métodos sexan errados por completo, pero a análise máis académica neste sentido déixolla a quen estea realmente preparada/o.

Ruínas da casa da siña Benedita en Melide. 1975

Síña Benedita naceu no Centulo, de aí que lle chamasen a *Sentuleira*. Era súa a última casa, a que está situada xusto enriba da praia de Melide. Era súa e, antes, da súa nai, da súa avoa... até remontármolos a mediados do século XIX, cando os seus tataravós Xosé e Cipriana chegaron de Carreira (probablemente da illa de Sálvora, como a propia Benedita sempre insistiu) e se asentaron na Illa de Ons.

O Centulo non só é un topónimo que identifica esta aldea ben afastada do centro histórico da Illa (O Canexol) e cultural máis actual (Curro), senón que é o signo de identidade de quen naceron nel, pola marxinación que supuxo como arrabalde desta sociedade.

Con todo, O Centulo aparece como punto

estratéxico en innumerábeis mapas e cartas náuticas. É a dicotomía entre o elemento estraño, afastado e irrelevante para uns, e o punto estratéxico, focal e importante para outros. Tal é así, que xa o atopamos nos escritos desde o século XVI (AHDSC, 1562).

A súa aparencia pódenos remitir mui facilmente ao crustáceo decápodo de cacho ovalado e cor rosácea ou vermella. Así e todo, eu prefiro rabuñar máis profundo. Sería mui doado dicir que o topónimo do Centulo viría a través de *centolo* como denominación deste marisco, cunha inflexión do O tónico por influencia metafónica dun U final latino (Fernández Rei,

1990; 51). De feito, se o observamos desde o Alto da Vixía, en Pineiró, o monte do Centulo semella un crustáceo descansando sobre as augas do Atlántico.

A mediados da década de 1970, Carme Ríos Panisse percorreu toda a costa galega, eses 1.500 quilómetros que posúe Galiza, recollendo a nomenclatura dos peixes, algas, mamíferos, moluscos e aves que habitan as nosas augas, e publicou toda a información en dous volumes (Ríos Panisse, 1977; e Ríos Panisse, 1983). Curiosamente, *centolo* aparece como forma en toda a franxa atlántica, o Golfo Ártabro e A Mariña. O mesmo espazo en que aparece a forma *centola*. E facendo referencia ás mesmas dúas especies *Maja squinado* e *Aranea crustata*. Con todo, eu nunca escoitei denominar na Illa de Ons a este crustáceo como *centolo*, sempre *centola*.

Monte do Centulo visto desde Pineiró (Arquivo Dopazo, 2012)

Ademais, nos textos escritos apenas temos rexistro da forma *centolo* e só a partir de 1955¹ mentres que *centola* xa aparece desde 1877². Se cadra, habería que pensar se existe unha cronoloxía para o uso destas dúas formas... aínda que iso é fariña doutro muíño. Se cadra, só se cadra, o que acontece é que O Centulo da Illa de Ons ten outras influencias, orixes ou motivacións que non son o crustáceo.

O Padre Sarmiento dedicou parte das súas viaxes a Galiza (desde o convento madrileño en que se enclaustrara aos 15 anos) a recoller léxico que para el era extraordinario. Deste modo, pretendía facer un estudo etimolóxico en que o galego era unha peza chave en tanto que, como lingua máis conservadora, estaba máis próxima ao latín. Boa parte dese léxico publicouno no *Coloquio de 24 gallegos rústicos* (Pintos, 1859), unhas 1.200 coplas en galego dedicadas á morte do rei Filipe V. Entre as palabras que el identificou está *centulo*, escrito así, *centulo* non *centolo*.

Esta figura aparece ligada ás mascaradas ou mesmo a un ser sobrenatural. Citando o propio Sarmiento no seu remate inédito das coplas galegas e a respecto do uso das chocas:

De Deza e Trasdeza
e de Carboeiro
son os que as levan
de cote e arreo.
Estes as mornean
con moitos maneos,
e fan o centulo
ou o fareleiro...

Non desenvolve o Padre muito máis a este respecto, porén infírese que debe ser algún tipo de máscara. Iso si, nunha carta súa do 23 de marzo de 1757, mostra o Centulo como un santo. Non queda claro se certamente ou irónicamente...

Alegrareme que nuestro padre abad de Lérez haya ido, vuelto y esté con salud. Ponme a su obediencia y que tenga buen viaje, Santas Pascuas e muitos ovos . Y lo mismo dirás al santo Centulo de Deza.

Pasado o tempo, nunha nota do século XIX depositada no Museo de Pontevedra³ pódese ler, desta volta, algo máis concreto a este respecto “Llevaba una careta de palo, con cuernos y el traje era de lienzo de color de sabandija enterino

¹ Fole, 1955; 118

² En *O Tío Marcos da Portela*, tomo 50.

³ Na colección “Casal” do Museo Provincial de Pontevedra (LXII-3).

O que xa non ten tanto sentido e está totalmente fóra da lóxica lingüística é o rexistro de Sarmiento. El localiza este nome, este *centulo*, esta máscara, no Deza e Trasdeza, é dicir, no centro xeográfico de Galiza. Mui lonxe da influencia da metafonía e realmente lonxe de ningunha posta nin recollida de centolas. Vaia, que eu saiba... Se cadra no río Deza deron construído un viveiro en pleno século XVIII...

Insisto en que non son experto en toponimia e os estudos profundos neste campo deben quedar para quen o domine. Con todo, imaxinar un ser mitolóxico de noso, cunha cuncha de centola por máscara, unhas enormes pinzas en cada man e vestido de bocho e correola ao estilo de Maruxa Mallo daría muito xogo para o imaxinario popular. Mesmo me aventuro a propolo como malvado dunha novela de fantasía ao estilo dos Power Rangers.

Maruxa Mallo, cun manto de algas en Chile

Sexa como for, o certo é que as centolas do Centulo son unha vianda ben selecta hoxe en día. Mais no tempo en que os tataravós de siña Benedita chegaron á Illa de Ons non o serían tanto. Aínda no tempo en que o señor Francisco volveu da Guerra en Aragón e Catalunya, as centolas non valían un peso, para canto máis case cen anos atrás. E, se non tiñan un gran valor culinario e, polo tanto, económico, por que ía interesar nomear un illote e un monte a respecto dun crustáceo carente de interese?

Ese 31 de decembro de 2010, Ano Vello, o señor Francisco deixou de termar da cadeira, despediuse de min na entrada da casa desexándome a mellor entrada posíbel no 2011. Fechou a porta, afeitouse despois de muita insistencia de siña Benedita a *Sentuleira*, e pasou a cear un caldiño branco e mais un anaquiño de *torrón*. A continuación, bebeu unha fecha de viño tinto na súa cunca de cerámica branca, pensando que o viño tinto haino que beber no cacho dunha centola.

BIBLIOGRAFÍA

AHDSC - Arquivo Histórico Diocesano Santiago de Compostela (1562): *Rentas de la dignidad arzobispal. Foros del Mayorazgo de Pontevedra 1459-1696* (57), en *Bienes y rentas de la Mitra* (168 rº - 187 vº). Inédito.
Casas, Álvaro das (1934): *A Illa de Ons*, en *Nós*, tomo 131-132, separata. Nós: Santiago de Compostela.
Cuveiro Piñol, Xoán (1876): *Diccionario Gallego*. Barcelona.
Dopazo Entenza, José Manuel (2022): *Até aquí podó contar. A fala da Illa de Ons*. Chan da Pólvara: Santiago de Compostela.

Fernández Rei, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

Fole, Ánxel (1955): *Terra brava. Contos da solaina*. Galaxia: Vigo.

Lamas Carvajal, Valentín (1877): *O Tío Marcos da Portela*, tomo 50. Ourense

Pintos Villar, Xoán Manuel (1865): *Vocabulario gallego-castellano*, ed. Margarita Neira e Xesús Riveiro (2000). Real Academia Galega: A Coruña.

Ríos Panisse, María do Carme (1977): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I. Invertebrados y peces*, en *Verba*. Anexo 7. Universidade de Santiago de Compostela: Santiago de Compostela.

Ríos Panisse, María do Carme (1983): *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. II. Mamíferos, aves y algas*, en *Verba*. Anexo 19. Universidade de Santiago de Compostela: Santiago de Compostela.

Rodríguez, Francisco Xavier (1863): *Diccionario gallego-castellano*, ed. Antonio dela Iglesia González. A Coruña.

Sarmiento, Martín (1732-1770): *Epistolario do P. Sarmiento*, ed. Xosé Filgueira Valverde e Mª Xesús Fortes Alén (1995). Consello da Cultura Galega: Santiago.

Sarmiento, Martín (1746): *Coloquio de 24 gallegos rústicos*, ed. Xoán Manuel Pintos (1859).

Sarmiento, Martín (1746-1755): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, ed. J. L. Pensado Tomé (1973). Universidade de Salamanca: Salamanca.

Vilar Pedreira, Xosé Lois (2008): *Talasonimia da costa sur de Pontevedra*. Nova Galicia Edicións: Vigo.